Kaleidoscope
Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat
Journal of History of Culture, Science and Medicine
Vol. 2.No.3
ISSN: 2062-2597

Árpád—házi királylány (Piroska 1084—1134) a Pantokrátor kolostor és intézményeinek létrehozója

Hungarian Royal Princess Piroska (1084—1134) the founder of Byzantine Pantokrator

Józsa László DSc
jozsalg@freemail.hu

Initially submitted October 20, 2011; accepted for publication November 5, 2011

Abstract:
Piroska (called Eirene in her new country) was the doughter of Saint László, king of Hungary, and wife of Byzantine Emperor Joannes Komnenos (1118—1143). Piroska/Eirene together with master builder designed the plans of the Monastery Pantokrator in person building the beautiful churches, hospital hospital and the home for the aged. The Pantokrator hospital did not survive but from the aboundance of written sururces we may form a picture of this truly unique and modern establishment. There were five specialized wards in the Pantokrator hospital what we could today call: department of trauma—surgery, department for eye diseases, gynecological ward, and two divisions for internal diseases. In each ward the patients were attended by four physicians, two (male) nurses, and the same number of servants. In the gynecological ward besides two male physicians they had female staff and a women doctor too. The Pantokrator served as medical training isntitute. In the hospital the day started with the exam,ination of the patients. A case report was written about each patient. The wards were separated according to specialities , a polyclinic was developed, a library, an operating theatre, as well as all service facilities (storerooms, kitchen, laundry, workshops were created, which a modern hospital could not function).

Kulcsszavak: Pantokrátor, bizánci kórház, Piroska,

Keywords: Pantokrator, Byzantine hospital, Piroska wife of Byzantine Emperor

A legzseniálisabb és emberileg is a legkiválóbb Árpád—házi királylányról méltatlanul feledkezett meg történetírásunk. Wehli (1984) azt írta: „Magyarországon sem a kortársak, sem az utókor nem fordított különösebb figyelmet a keleti császárság trónjára került Árpád—házi hercegnőre”. Abban azonban téved, hogy ennek egyik oka az lenne, hogy „gyermekként” távozott el. Úgy tudjuk húsz év körüli ifjú hölgyként hagyta el hazáját. Igaz, életének nagyobb részét Bizáncban töltötte, hamvait is ott helyezték nyugalomra, de mégsem ez lehet az igazi ok. Szent Erzsébet gyermekkorától élt Thüringiában, ott is fejezte be tragédiába torkolló rövid életét, kultusza mégis országosan elterjedt a 13. század végére, s azóta is él (Jónás 1986, Vida 1979). A római egyház szentjeiről, Erzsébetről és Margitról könyvek sokasága látott napvilágot, az ortodox egyház szentjének, Piroskának, Szent László leányának legfeljebb pár sor jut a történeti

munkákban[1], a szentek életrajzát ismertető egyes művekből teljesen „kimaradt[2]". Igaza van Nagymihályi Gézának (2007) amikor így kesereg: „ *A magyar történelemmel foglalkozó munkák sokaságában, szerencse, ha Árpád—házi Szent Piroska neve egyáltalán említve van. A vallásos könyvek sem járnak élen, reprezentatív, szentek életével foglalkozó lexikonok némelyike meg sem említi, még apjának, Szent Lászlónak életével kapcsolatban sem".* (A felsorolást a 2. lábjegyzetben adom). Egyetlen, — a közelmúltban napvilágot — látott könyv, bár címében „Árpád—házi Szent Piroska" címet viseli, de sokkal bővebben tárgyalja a Pantokrátor monostor templomait, mint a királylány életútját. Pedig alkotó munkásságáról több bizánci forrás, történeti munkák, legendák számolnak be, magasztos himnuszokat írtak róla, az ortodox egyház pedig közvetlenül halála után szentjei sorába iktatta, ünnepét augusztus 13-án tartják (Graf 1939, Hadzisz 1974, Moravcsik 1923, 1984).

Kerny Terézia, az „Árpád—házi Szent Piroska" című mű előszavában megállapítja: *„A kötet szerzője először kísérli meg hogy a császárné szerepét és jelentőségét a bizánci teológia felől közelítse meg. Ilyen szempontú vizsgálatra ez idáig sem a történészek, sem a művészettörténészek nem vállalkoztak. Mindenki a saját kutatási területe felől közelít egy témához".* Ez utóbbi mondat tartalmát (is) magaménak vallom, Árpád—házi Piroska személyét, orvostörténeti szempontból elemzem, s alkotásai közül is a Pantokrátor kórházát tartom a legfontosabbnak. Az orvostörténeti munkák nem említik a xenon nagyszerűségét, egyetlen szót sem szentelnek ismertetésére. Pedig Moravcsik Gyula csaknem kilencven éve (1923) megállapította: *„ Az emberbaráti intézményeknek a berendezése (...) a fejlettség olyan magas fokát mutatja, s oly meglepően emlékeztet a modern kórházakra, hogy alig tudjuk elhinni, hogy mindez a XII. századi Bizáncból való".*

Piroska, László és Adelhaid házasságából az 1080-as években (valószínűleg 1084—ben) született. László a trónnal együtt leányának neveltetését is utódjára bízta. Könyves Kálmán műveltségét, széles látókörét ismerve, nem lehet kétségünk afelől, hogy Piroska a kor legjobb nevelésében részesült, megtanították az írásra, olvasásra, s valamennyi olyan ismeretre, amelyek a korabeli szellemi elitet jellemezték. László halála után, 1104-ben[3] kötött házasságot az akkor kb. tizenhét éves bizánci trónörökössel, Komnénosz Jánossal. Harminc évi házassága alatt négy leányt és négy fiút hozott világra, fia a magyar történelemből is jól ismert Komnénosz Manuel, az egyik legtehetségesebb bizánci uralkodó.

---

[1] Alkotásai közül esetleg megemlítik a Pantokrátor monostort és kórházat, amiről vajmi kevesen tudnak.

[2] A Magyar Katolikus Lexikon (Szent István Társulat Kiadása (Főszerkesztő: Diós István) X. kötetében (2005) Piroska címszónál 17, félhasábos sor olvasható. Radó P. Az egyház szentjei, (Bp. 1940), valamint Tarczai Gy. Az Árpádház szentjei (Szent István Társulat Kiadása Budapest, 1994) kötetekben meg sem említik Piroskát, ez utóbbi, sem a Szt. Lászlóról szóló 33 oldalas, sem „A szentéletű Árpád-lányok" 21 oldalnyi fejezetekben. Puskely Márta : Virágos kert vala híres Pannónia című művében (Ameko Kiadó, Budapest, 1994) 13 sort írt Piroskáról, valamint közli Prodromos Sírkölteményének részletét (Moravcsik Gy. fordításában).

[3] A magyar írások 1104-re, a bizánci források 1105—1106--ra datálják házasságkötése időpontját. Valószínűleg a magyar adatok helyesek, ugyanis első (iker)gyermekeit 1106-ban hozta világra.

A karcsú, arányos testű, szép arcú, nyílt tekintetű asszony sudár termetéről képet alkothatunk magunknak a Hágia Szophia székesegyház délkeleti galériáján fennmaradt ábrázolásból **[1. és 2. ábra]**, amelyen — László Gyula (1977) megállapítása szerint, — jól látszik az Árpádokra jellegzetes arc—alkat. Kádár és mtsai (1987) ekképpen foglalják össze megállapításaikat: *„Az a benyomásunk, hogy a művész a császárnő ábrázolásában — amennyire a kor stilizáló irányzata megengedte — egyéni portrét mutatott be. Méghozzá olyan hajviselettel amely a bizánci asszonyoktól teljesen idegen volt”.* Magam, két alkalommal kerestem fel a székesegyházat, s a mozaik(ok) alapos megszemlélése után azt gondolom, hogy azoknak, (és az itt nem említett kutatóknak) lehet igaza, akik elfogadják, hogy a (műfaj adta) lehetőségek szerint reális a császárné portréja[4].

A bizánci szünaxarionok két változatban őrizték meg életrajzát (Moravcsik 1984). Betegségeiről nem szólnak az írások. Nyolc szülése (közöttük egy ikerszülés) szövődmény—mentesen zajlottak le. Az ötvenedik évében járó asszony vállalkozott arra, hogy elkísérje férjét egy kisázsiai hadjáratra. Bithünia tartományban 1134 nyarán, — minden valószínűség szerint bélfertőzés (valószínűleg dizentéria, vagy kolera) következtében, — elhunyt a legzseniálisabb Árpád—házi királylány (Józsa 2003, 2010). A kor szokása szerint apáca öltözetben ravatalozták fel, ekkor kapta Xené (Idegen) nevét[5], majd rövidesen bevonult a keleti keresztény panteon szentjei közé. Hamvait hajóval szállították a fővárosba és az általa emelt Pantokrátor monostor templomában helyezték nyugalomra (Récsey 1904). Férje, Komnénosz János császár azzal adózott csodálatra méltó felesége emlékének, hogy rengeteg kincset és dús jövedelmeket biztosított a tovább épített és bővített Pantokrátor komplexumnak (Browning 1961,1980, Byzantine Monastic. 2000, Moravcsik 1923, 1984).

Leszámítva a császárnékat megillető „kötelező” dicsőítést, valamennyi forrás egybehangzóan tanúsítja, hogy szerény, jó természetű, bájos, kedves, segítőkész asszony, mindig bőkezű, harag és indulat nélküli, ugyanazok a jó tulajdonságok, mint amit apjáról fogalmaztak meg egészen más korban és kultúrkörben. Az egyik életrajz soraiból arra következtethetünk, hogy nem visszavonultan élt az asszonyházban, hanem segítő szándékkal olykor beavatkozott a napi politikába is. A biográfia szerint a császári udvarhoz intézett ügyekben jó közvetítő volt. Különösen támogatta az özvegyeket, árvákat és a kolostorokat. Tervei, elhatározásai mellett kitartott. Ha kellett furfanggal érte el célját, pontosan tudta, hogy a hölgyek egyik legnagyobb fegyverével, a könnyhullatással sok mindent elintézhet. Erről így számolnak be a bizánci források: "Egyszer ugyanis *egy alkalmas pillanatban* megfogta császári férje kezét, s a Mindenható Krisztus általa emelt szép templomába belépve *hirtelen a földre vetette magát* és fejét a szent padlóra tapasztva *könnyek között így kiáltott fel*: Fogadd uram az Istentől néked berendezett templomot! Könyörgését tovább folytatta, *könnyet könnyre hullatva és kötötte magát, nem áll fel addig amíg annak teljesítését, amire áhítozik meg*

[4] Szerencsés módon az utóbbi évtizedekben több hazai és külföldi művész alkotott portrét Piroskáról, s a 21. század elején készült ózdi görög katolikus templomban szép freskóját is megfestették.

[5] A feljegyzések eltérőek, némelyik szerint már élete utolsó évében felvette az ortodox apácák fekete ruháját (noha továbbra is férje mellett élt), mások azt állítják, hogy halálos ágyán lépett be a rendbe, s van olyan híradás amely szerint csak halála után öltöztették apácának, s kapta új nevét.

nem kapja". Amint a császár megígérte, hogy minden kívánságát teljesíti *"kimondhatatlan örömmel és vidámsággal megtelve kelt fel"* (Moravcsik Gy. fordítása 1984, a kiemelés tőlem). Az elbeszélést elemezve kiderül, hogy Piroska/Eiréné gondosan megtervezte a jelenet hibátlan koreográfiáját. Kivárta az "*alkalmas pillanatot",* nyilván azt, amikor a császár különösen jó hangulatban találtatik, majd a földre vetette magát, először a csodás templomról szólott, s csak azt követően hozakodott elő nem csekély óhajával. Szavainak sűrű könnyhullatás adott nyomatékot, de amint férje mindent megígért, *"kimondhatatlan örömmel és vidámsággal kelt fel*" a templom kövezetéről.

Mielőtt bárki elítélné a császárnét a női praktikáért, tudni kell, hogy nem magának, hanem a középkor legcsodálatosabb egészségügyi és szociális intézményének létrehozásához akart pénzt szerezni. A tervezett és megvalósult Pantokrátor monostor és intézményei sokkal több, mint egy kolostor—kórház—aggok háza komplexum (amint azt gyakran igen leegyszerűsítve olvashatjuk). Piroska olyan intézmény—rendszert alkotott, amely nemcsak építészetileg volt egyedülálló, hanem szemléletében és szervezettségében messze megelőzve korát, a huszadik századi európai kórházat és gondozói rendszert teremtette meg a 12. században Konstantinápolyban (Józsa 1993A, 1993B, Miller 1985, Schreiber 1942). Elgondolkodtató, hogy a negyvenedik évén túl járó, sokgyermekes anyának honnan eredt az alapgondolata, hogyan tudta pontosan és előrelátóan megtervezni az intézményt. A történetíró szerint „Létrehozta az alapoktól kezdve a mindenható Krisztus a mi Istenünk és Megváltónk nevével megtisztelt császári monostort, megépítve az ebben látható gyönyörű templomokat, kórházakat, aggok házát, amelyek szépség, fekvés és egyéb felszerelés tekintetében az összes korábban létesítettel és újakkal szemben elviszik a pálmát. Mindezekben nagy mértékben részt vett, és ezeknek az *épületeknek módszereit és méretarányait kitűnően méretezve, megfelelően és hozzáértően szabta meg"*. A szükséges anyagiak előteremtését követően a társaul szegődött neves építésszel Nikephorosszal együtt megtervezték az egész komplex intézmény épületeit, azoknak elhelyezését, az épületek közötti térségek kialakítását, a parkosítást, tavak, mesterséges folyócskák megépítését. Nem tudjuk mennyi időt vett igénybe, ez a (mai tervezőintézeteket is alaposan megterhelő) munka. Az építkezés 1130 körül kezdődött. Piroskának arra is volt gondja, hogy elsőként a kolostor templomai és a rendházai készüljenek el, (csaknem ezer szerzetes élt a falaik között), ezzel nyújtott tisztelgő gesztust a nagyhatalmú ortodox egyháznak. A következő lépcsőben, — két évvel Piroska/Eiréné halála után, 1136-ban császári férje avatta fel a kórházépületet, kápolnákat, és a gerokomeiont.

A Pantokrátor kolostor és intézményei

A monostor és egyes részlegei csak részben maradtak fent, a komplexum a főváros keleti részén, az Aranyszarv öböl szomszédságában (a mai kikötő közelében) épült. A törökök *Zeyrek Kilesi Cami*—nak nevezik azt a részt, ami a Pantokrátorból (átalakítva) megmaradt (Müller-Wiener 1977). Áll a Piroska/Eiréné építtette hármas—templom, (napjainkban restaurálják), az egymásba nyíló Pantokrátor, a Szt. Mihály templom és Méter Eleusa **[3. ábra]**. A Szent Mihályról elnevezett templomot temetkezési helyként jelölte meg[6], s valóban, hamvai a császári férj oldalán abban nyugodtak

[6] A következőkben nemcsak a Komnénosz dinasztia, hanem az őket felváltó többi uralkodó—ház tagjainak is nyughelye lett a Szent Mihály templom.

1453—ig, amikor a törökök feldúlták és kirabolták a templomot és Piroska szarkofágját (Récsey 1904).

A kórház napjainkra elpusztult, azonban a 19. század elején épülete még állt, ekkor készült az a fametszet amelynek hitelességében nincs okunk kételkedni **[4. ábra]**. A főépület három szintes, észak—dél irányú tájolású, hosszú, téglalap alakú, középső részén kupola helyezkedett el. Téglából és terméskőből emelték, nagy ablakait színes üveg fedte, csakúgy mint a kupola egy részét. Teteje cserépborítású, ajtói fából készültek. A padlók burkolata kőlap, a falak (többsége) vakolatlan. A rendelőkben, kórtermekben, műtőben stb. freskón vagy mozaikon ábrázolták Krisztust és egyes bibliai jeleneteket. A magasföldszintes, emeletes tágas épületben helyezkedett el a xenon (=kórház). A toldaléképületekben kapott helyet a járóbeteg rendelés, a gazdasági hivatal, konyha, raktárak, orvosi könyvtár, tanácsterem, oktató helyiség, stb. Jóllehet ma már nyomai sincsenek az egykor híres gyógyintézetnek, de írásos forrásokból következtethetünk nagyszerűségére (Browning 1980, Codellas 1942, Constantelos 1968, Józsa 1993A, Józsa 1993B, Miller 1985, Schreiber 1942). A Pantokrátor komplexum kb. 20—25 hektáron terült el az Aranyszarv öböl szomszédságában. Három temploma mellett két kolostor szolgálta részben a hitéletet, részben az ápoltak lelki gondozását. Az egyemeletes kórházi épületben öt betegellátó osztály, mai terminológiánk szerint: sebészet—baleseti sebészet, szemészet, nőgyógyászat és két belgyógyászat (amelyek közül az egyik a bélbetegeket látta el) működött. Minden betegnek külön ágya[7], matraca, gyapjú takarója volt. Nagy gondot fordítottak a megfelelő belső hőmérsékletre, kórtermeket fafűtéses, kemence—szerű kályha melegítette. Valamennyi fekvőbeteg osztályon mosdók és fürdőhelyiség, valamint árnyékszék szolgálta az ápoltak kényelmét.

A vízvezetékkel ellátott fürdőszobák nemcsak a rendszeres tisztálkodást, hanem a kedvelt hidroterápiát is szolgálták. Éjjel fáklya világított a folyosókon és az árnyékszékekben. Valamennyi osztályon kezelő, orvosi és ügyeleti szoba létesült. Egy terem kizárólag a vizelet „vizsgálatára" az uroszkópiára szolgált. A sebészettel összekapcsolták a műtőtraktust, amely magába foglalta az operáló szobát, kauterizálót, a műszerszobát és a személyzeti tartózkodót. Fizioterápiás egység, gyógyszertár, könyvtár és Lascaratos és mtsai (1998) szerint patológiai osztály (!!) egészítette ki a fekvőbeteg részlegeket. A Pantokrátor kórházban vezették be a *kórlapírást, az éjszakai orvosi ügyeletet, a betegvizsgálat előtti kötelező kézmosást,* és számos, ma már természetesnek vett, de akkoriban „forradalmian" új intézkedést. Bár hivatalosan nem tettek különbséget az öt profilirozott osztály (*ordinoi*) között, mégis elsőként mindig és mindenhol a (mai terminológiánk szerint) sebészeti—traumatológiai osztályt (10 ágy) említik, a második a szembetegek gyógyítását végezte 8 ágyon, harmadiknak a 12 ágyas nőgyógyászat számított, végül, a két „belgyógyászat" 10—10 férőhellyel működött. Privát szobák nem voltak, a betegeket közös kórteremben helyezték el. A két, nem műtétes (férfi) ordinos közül az egyik kizárólag az emésztőszervi betegeket kezelte. Az előrelátó szervezés osztályonként 1—2 pótágyat rendszeresített, amelyek csak szükség esetén kerültek elő a raktárból (Schreiber 1943). Minden beteg külön ágyon, gyapjúval töltött matracokon feküdt. A derékaljon vászonlepedő, gyapjúval töltött párna és kecskeszőr takaró volt, az ágyneműt hetente cserélték, illetve minden új beteg frisset kapott. Ágyanként 2—2

[7] A középkori nyugat-európai ispotályokban gyakran 3-4 beteg fertőzte egymást egy közös ágynak nevezett vackon. A párizsi Hotel Dieu-ban a Nagy Francia Forradalomig ilyen állapotok voltak.

kecskeszőr takarót tartottak készenlétben a téli időszakra. A matracokat gyakran tisztították, évente cserélték, a régieket elégették. Az ágyhoz kötött, magatehetetlen, latrinát használni képtelen pácienseket perforált matracokkal felszerelt ágyon helyezték el. Összehasonlításul: IV Henrik francia király a 15. század legvégén (amikor már jócskán voltak szifiliszes betegek a kórházakban) elrendeli, hogy egy ágyban *legfeljebb négy beteget fektethetnek.* Évszázadokon át ilyen viszonyok uralkodtak a francia ispotályokban. A Pantokrátor kórházban az ápoltak hetente kétszer, (vagy az orvosi előírásnak megfelelően többször is) fürödtek, a magatehetetleneket lemosták. A jobb módúak saját ruhájukban feküdtek, a nincstelenek kórházi öltözéket kaptak, gyógykezelésük alatt ruháikat kimosták, rendbe hozták. A betegeknek naponta két alkalommal tálaltak fel olíva olajjal készült főzeléket, vagy salátás tálat, két fej hagymát, összesen 850 g. kenyeret, (napjaink értékére számítva,) kb. 3000 kalória tartalommal (Miller 1985). A hús, hal és bor nem szerepelt az étlapon, de külön fizetség ellenében ezeket is felszolgálták. A Tüpikon (alapító okirat) szerint minden beteg napi 1 nomiszmát (1/48 aranypénz) használhatott fel a menü kiegészítésére, húsra, borra, édességre. A kórházi beszerzési listákon az alábbi tételek szerepelnek: főzelék—félék, friss zöldség, gyümölcs, só, olaj, árpa, liszt.

A betegek a poliklinika közvetítésével, vagy spontán jelentkezéssel, ritkábban betegszállítók közreműködésével jutottak kórházba. Felvételkor valamennyi beteget megvizsgálták. A Pantokrátorban az orvos és ápoló minden vizsgálat előtt kezet mosott. A felvételi megfigyelés elengedhetetlen eleme a beteg alkatának megállapítása Aeginai Paulosz (7. század) rendszere szerint. A felvételi és napi kórházi vizsgálatok fontos eleme volt a testhőmérséklet megfigyelése. Az ókori Eraszisztratosz véleményét elfogadva, úgy gondolták, hogy a láz és a gyulladás azonos. Az alexandriai Palladiosz Iatrophiszeusz (5. század) a láz okát külső behatással (irritáció), testi megerőltetéssel, hirtelen pszichés hatással, gyulladással magyarázta. Arra nem gondoltak a bizánci orvosok, hogy a láz a szervezet védekező reakciója. Kezelés során igyekeztek a lázat mihamarabb csökkenteni, megszüntetni. A pulzus vizsgálatát a 4. – 5. századtól rendszeresen végezte minden gyógyító. Megállapították az érverés ütemét (ritmusos vagy szabálytalan?), szaporaságát, teltségét vagy elnyomhatóságát. Theophilosz (7. század) *De humani corporis fabrica* című ötkötetes művének harmadik volumene, *De pulsibus* (A pulzusokról) címet viseli. Megfigyelték a légzés minőségét (hörgő, kapkodó, kihagyó, erőltetett stb.) a köhögést, köpetet. Hippokratész útmutatása alapján[8] kórismézték a mellkasi és hasi folyadékgyülemet. Tralleszi Alexandrosz (6. század) a hasvízkór (ascites) diagnosztizálására ajánlotta a kopogtatást. Aeginai Paulosz (7. század) könyvében utal a kopogtatásra[9], hallgatózásra: Mindkét diagnosztikus eljárást ismerték és gyakorolták a Pantokrátor orvosai. A gázüszök fertőzésről írták: „…. Az izmok duzzadtak, gyulladtak, sercegnek, úgy mint emphysemánál[10] (=tüdőtágulatnál)".

---

[8] Megrázták a pácienst, és a mellkasi vagy hasi folyadékgyülem loccsanási hangjából ismerték fel a kóros állapotot.

[9] A kopogtatással történő tompulat (gyulladásos beszűrődés, folyadékgyülem stb.) kimutatását Auenbrugger a 19. század elején ismerte fel, a nyugati medicina alig kétszáz éve alkalmazza. A bizánci orvosok ezer évvel korábban rájöttek ennek diagnosztikus jelentőségére.

[10] Az emphysemas tüdő boncoláskor valóban serceg. A fenti megállapításuk közvetett bizonyíték arra, hogy a bizánci kórházakban rendszeresen boncoltak.

A felvételkor megfigyelték a bőr színét, rugalmasságát, esetleges kiütéseket, sérülést, vérömlenyt, hólyagos vagy pikkelyes elváltozásait. Kórlapjaikban feljegyezték a kórelőzményt, a panaszok időtartamát, jellegét, (a baleset körülményeit), az aktuális állapotot, a felvételi vizsgálat eredményét (Steudel 1958), tartalmazta a kezelést, gyógyszereket és a terápiás hatást. Összességében a Pantokrátor kórlapjai nem sokban különböztek a modern kórházak (számítógépes rendszer előtti) kórlapjaitól. A járóbetegekről (nemcsak a Pantokrátorban) ambuláns könyvet vezettek. A műtétre előkészítették a pácienseket, a nem sebészileg kezeltek gyógyszeres és hidroterápiában részesültek. Ha nem is naponta, de gyakran végeztek uroszkópiát (vizeletnézést). Az ápolási idő valamennyi kórházban meglehetősen rövid, 10—12 nap. Bizáncban bevett gyakorlat szerint a reménytelen eseteket otthonukba bocsátották, vagy áthelyezték az elfekvőbe, hogy ágyuk felszabaduljon a gyógyítható akut betegeknek (Lascaratos és mtsai 1998, Miller 1985). A Pantokrátorban bevezetett éjszakai orvosi és ápolói ügyeletet valamennyi fővárosi kórház átvette. A nap a vizittel kezdődött, nyáron két, télen egy alkalommal a főorvos és osztályos orvosok végiglátogatták a betegeket és minden nap újból megvizsgálták pácienseiket. A kórházigazgató hetenként ellenőrizte az egyes osztályokat, illetve a betegek iratait. A főorvosi látogatásokon írták elő a gyógyszerelést, egyéb kezeléseket, valamint a diétát, ami eltérhetett a „normál" kórházi koszttól. Az ápolók állandóan a kórteremben tartózkodtak, az orvosok csak szükség szerint. Napközben rendszerint a betegágy mellett ült a felolvasó, vagy a pap, lelki vigaszt nyújtott, imádkoztatta a pácienseket, felolvasta és magyarázta a Bibliát, szentek életét taglaló iratokat, részt vett a lakosság minden rétegét érdeklő hitéleti vitákban.

A Pantokrátorban a kezdetektől fogva, a kórházigazgatótól a szolgákig, kizárólag fizetett alkalmazottak dolgoztak, néhány munkatárs pap, vagy szerzetes volt, ám ők is rendszeres javadalmazásban részesültek. A kolostorok lakói csak a kórház adminisztratív munkájában vettek részt. Valamennyi betegágy melletti dolgozót szigorúan büntették, ha elhanyagolták a pácienseket, nem törődtek a jajgatókkal. Ioannész Komnénosz rendelkezése nyomán drákói szigorral torolták meg, ha borravalót, hálapénzt fogadtak el. A kapzsi, korrupt, nemtörődöm alkalmazottakat gyorsan elbocsátották, súlyosabb esetben büntető eljárás indult ellenük. A Pantokrátor kórház abban (is) különbözött a többi xenontól, hogy az egész ellátó rendszert kivonták a pátriárka felügyelete alól, közvetlenül a császárnak voltak alárendelve. A pátriárka mindössze a káplánokat nevezhette ki. A Pantokrátorban azonos munkacsapat egy—egy hónapig volt szolgálatban, a következő hónapjuk szabad, majd ismét egy havi munka következett. Jóllehet a fizetésüket évi egy összegben kapták, ezért fél évi munkát végeztek. A xenon élén az igazgató főorvos (*noszokomosz* vagy *protarchos*, vagy p*rotomeritész*) állt, aki felügyelte az orvosi kart és a gyógyító munkát, de nem avatkozott a gazdasági ügyletekbe. Osztályonként két—két főorvos (*archiatrosz*) váltotta egymást, csakúgy mint az orvosok (*iatrosz*), alorvosok (*hypourgosz*) és segédorvosok (*periosszosz*). A periosszoszt időnként segédorvosnak, máskor felcsernek, szakápolónak tekintik. A *hypourgosz embathosz*— t szokták állandó (kinevezett, státuszban lévő) orvosnak, a periosszoszt pedig rendkívüli (állományon felüli) segédorvosnak fordítani. Ismerünk olyan adatot is, amely szerint az orvostanhallgatók töltötték be a periosszosz munkakört. Miller (1985) azt írja, hogy az „embathosz" a végzett orvost, a „periosszosz" az orvostanhallgatót jelenti. A periosszosz orvosok látták el alkalmanként a beteg szerzeteseket, ami arra utal, hogy a mai szigorló orvosokhoz hasonló képzettségűek lehettek. A Pantokrátorban jelent meg a bentlakó orvos státusza (periosszosz iatrosz), aki mindig kéznél volt, ha az ügyeletes nem tudta egyedül megoldani a nehézséget. A nőgyógyászati osztályon két férfi főorvos mellett egy—egy

orvosnő (*iatriana*) dolgozott. A négy *hypourgissa* és két *perissza*, csakúgy mint a szolgák, nők voltak. Az orvosok között is szigorú alá— és fölérendeltségi viszony uralkodott. A hierarchia csúcsán a szolgálatos protomeritész (igazgató főorvos) állt, őt követte a két sebész főorvos, azokat a többi férfi osztály főorvosa, a sort a nőgyógyászat orvosai zárták. A Pantokrátor alkalmazott „sérvmetszőt" (akiről semmi közelebbit nem tudunk), *rész munkaidőben*. A poliklinikán külön bejáraton, az utca felől juthattak be, váró és több rendelő helyiség fogadta egész nap a betegeket. Szakosított járó beteg rendelést (sebészet, nőgyógyászat, belgyógyászat, szemészet) szerveztek. A poliklinikán két (általános) orvos és két sebészorvos, valamint két iatrosz periosszosz vizsgálta és kezelte a napi 100 – 120 pácienst. Ápolókat, asszisztenseket a járóbeteg ellátásban nem alkalmaztak. Ellentétben a fekvőbeteg intézetekkel, a rendelőkben a csecsemőket és gyermekeket is gyógyították, nőgyógyászati kezelés nem történt, de egyéb panaszaikkal a nők éppen úgy fordulhattak a rendelőintézethez mint a férfiak. A poliklinika munkatársai is havi váltásban dolgoztak és feltehetően évenként tértek vissza a fekvőbeteg osztályokra, ahonnan újabb orvosok kerültek át a poliklinikára[11]. A gyógyszertár valószínűleg a földszinten kapott helyet, legalább 3—4 tágas teremből állt. A gyógyító személyzethez hasonlóan bőségesnek mondható a kórházi gyógyszertár személyi ellátottsága. A patikát a főgyógyszerész vezette, mellette két állandó (kinevezett) és két rendkívüli gyógyszerész készítette az ötven fekvőbeteg és a rendelőintézet betegeinek orvosságait (Józsa 2009). A betegellátás szerves része a könyvtár, kb. 150—200 orvosi kódexet őrzött. Részben ott, részben a konferencia teremben történt a medikus oktatás, az orvosi értekezletek stb. A halottas kamra egyúttal boncteremként is szolgált (Bliquez és Kazhdan 1984, Foucault 1975). A kórház kápolnájában ravatalozták fel és onnan temették az elhunytakat. Bármilyen furcsán hangzik, a Pantokrátornak (és néhány más konstantinápolyi kórháznak) „saját" temetője volt, ahová csak a xenonban meghaltakat temették. Magában a kórházépületben külön kápolnája volt a nőknek és férfiaknak. A gyógyító részekből könnyen megközelíthető, toldalék épületben működtek a kiszolgáló egységek. A konyha, sütőhelyiség, élelmiszer, ágynemű, felszerelés és pótágy—raktárak. Műhelyek és mosoda egészítették ki az ellátó részlegeket. Ugyanabban az épületben helyezték el a gazdasági adminisztrációt, irattárakat az élelmezési hivatalt, amelyek biztosították a zavartalan működést[12].

A mai embernek már természetes, hogy a kórházak ilyen szervezeti felépítés szerint gyógyítanak, de a Piroska/Eiréné tervezte Pantokrátor xenon ebben is legalább hét—nyolc évszázaddal megelőzte a modern európai gyógyintézményeket (Józsa 1993A, 1993B, Miller 1985). Joggal merülhet fel az ellenvetés, a kórház beosztását, működési elveit nem a császárné határozta meg. Ez kétségtelen, azonban azokat mégis csak ismernie kellett, hiszen segítő társával Nikephoros építésszel úgy tervezte, méretezte és osztotta be az épületet, hogy a kórház mindezeknek (évszázadokig) megfeleljen. Semmit nem von le Piroska érdemeiből, ha tanácsadói javaslatait követte, mert tudjuk mennyire nem könnyű megfelelő ötletadókat kiválasztani, javaslataikat mérlegelni.

A Pantokrátor nemcsak vallási és egészségügyi intézmény (Józsa 2007). Területén, de külön épületben működött az aggok háza (mai nevén idősek otthona), ugyancsak

[11] Ez az u. n. forgó rendszer csak az utóbbi ötven évben terjedt el a modern európai betegellátásban.
[12] A kórház szervezéséről, működéséről bővebbet az 1993-ban megjelent tanulmányaimban közöltem (Józsa 1993A és 1993B)

külön házban helyezték el a rokkantak (elsősorban háborús invalidusok) menhelyét. Mindkét intézet állandó orvosi felügyeletét a kórházból időlegesen átirányított szakemberek biztosították, az ápoltak és gondozottak lelki épülésére (és talán szórakoztatására) felolvasó papokat rendeltek. Később, — valószínűleg az 1140—1150-es években, — egészült ki a Pantokrátor árvaházzal, alapfokú tanintézettel, és egy olyan otthonnal, ahol a visszavonult, kiöregedett, vagy tartósan beteg prostituáltak leltek menedéket. Mindezeket az építészetileg is esztétikus létesítményeket[13] virágos, fás, mesterséges folyóvizekkel és tavacskákkal teli környezetben helyezték el. A Carmen de Monasterio Pantokratoris[14] szerint az épületek tájolása, a termek, az ajtók és ablakok elhelyezése, olyan volt, hogy a nyári hőségben az enyhe légáramlatok hűtötték a betegszobákat. Piroska nem érhette meg művének teljes elkészültét és felavatását (1136), ám férje tovább fejlesztette a Pantokrátor komplexumot.

Szent Xéné (Piroska/Eiréné) kultuszát már nem lehet megteremteni, de szükséges volna történetírásunknak, ismeretterjesztő és nem utolsó sorban orvostörténeti irodalmunknak pótolni a több évszázados mulasztást. Kívánatosnak tartanám, ha Piroska alakja, cselekedetei úgy élnének a nemzet tudatában, mint Szt. Erzsébeté, vagy Szt. Margité.

Irodalom

BLIQUEZ, L.J., KAZHDAN, A.: *Four testimonia in human dissection in Byzantine times.* Bull. Hist. Med. **58,** (1984), 554-557.
BROWNING, R.: *The death of John II Comnenus.* Byzantion, **31**, (1961), 229-235.
BROWNING, R.: *The Byzantine Empire*. Weidenfeld & Nicolson, London, 1984.
BYZANTINE MONASTIC FOUNDATION DOCUMENTS (Kiadta: Thomas,J., Constantinidis Hero, A). Angolra fordította Jordan, R. : Typicon of Emperor John II. for the Monastery of Christ Pantokrator in Constantinople. Dumbarton Oaks Papers, **35,** (2000), 725-781.
CODELLAS, P.: *The Pantocrator. The Imperial Byzantine medical centre of XIIth. century AD. in Constantinaple*. Bull. Historiae Medicine **12,(**1942),392-410
CONSTANTELOS, D.: *Byzantine phylanthropy and social welfare.* Ruthgers Univ. Press, New Brunswick, 1968.
FOUCAULT, M.: *The birth of clinic: An archeology of medical perception*. Random House, New York, 1973. 120-194.
GRAF, A.: *Újabb adalékok a Szent László leányára vonatkozó bizánci szövegekhez.* Egyetemes Philologiai Közlöny, **63,** (1939), 74-76.
HADZISZ, D., KAPITÁNFFY, GY (szerkesztők): *A bizánci irodalom kistükre*. Európa Kiadó, Budapest, 1974.
JÓNÁS, I. SZ..: *Árpádházi Szent Erzsébet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986.
JÓZSA, L.: *Magyar királylány a modern európai kórház "megteremtője"?* Orvosi Hetilap, **134,** (1993A), 196-198.
JÓZSA, L.: *Was the "founder" of the first modern hospital in Europe a Hungarian royal princess?* Therapia Hungarica, **41,.** (1993B),153-156.

[13] A tágas belső terek, színes üvegablakok, számtalan falfestmény, edényekben elhelyezett szobanövények széppé, lakályossá tették a vaskosfalú épületeket.
[14] A Carmen de Monasterio Pantokratoris c. költemény Piroska tetteit és alkotásait beszéli el.Moravcsik Gy.(1984) magyar fordításában olvashatjuk.

JÓZSA L.: *Beteg császárok Bizánc trónján.* Orvostörténeti Közlemények. **182/185,** (2003), 35-56.
JÓZSA L.: *A szociális ellátás rendszere a Bizánci Birodalomban. (Történeti visszapillantás).* Esély, **18,** (2007), (No. 2), 63-76.
JÓZSA L.: *Patikák Bizáncban.* Lege Artis Medicinae **19,** (2009), 167-168.
JÓZSA L.: *Középkori uralkodóink betegségei.* Históriaantik Kiadó, Budapest, 2010.
KÁDÁR Z., NÉMETH I., TOMPOS E.: *A Hágia Szófia.* Budapest, 1987. 50-70.
LASCARATOS, J., POULACOU-REBELACOU, E., YOTAKIS, J.*: Otolaryngological treatments in hagiographical Byzantine texts (324-1453 A.D.): miracles or reality?* J. Laryngol. Otol. **112,** (1998), 25-30.
LÁSZLÓ, GY.: *Szent László győri ereklyetartó mellszobráról.* In: László, Gy: Régészeti tanulmányok. Magvető Kiadó, Budapest, 1977. 371-442.
MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON. (Főszerkesztő: Diós István). Szent István Társulat Kiadása. Budapest. X. kötet. 2005.
MILLER, T.S.: *The birth of hospital in the Byzantine Empire.* John Hopkins Univ. Press, Baltimore-London, 1985.
MORAVCSIK, GY.: *Szent László leánya és a Bizánci Pantokrátor Monostor.* A Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet Közleményei. 1923. 7.-8. füzet. Budapest—Konstantinápoly.
MORAVCSIK, GY.: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984.
MÜLLER-WIENER, W.: *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls.* Warmuth, Tübinmgen, 1977, 209-215.
NAGYMIHÁLYI GÉZA: *Árpád—házi Szent Piroska. Az idegen szent.* Kairosz, Budapest, 2007.
PUSKELY, M.: *Virágos kert vala híres Pannónia.* Ameko Kiadó, Budapest, 1994. 123.
RADÓ, P. (szerkesztő): *Az egyház szentjei.* Palladis Rt., Budapest, 1940.
RÉCSEY, V.: *Szent László király leányának Iréne császárnénak síremléke és bazilikája Byzáncban.* Vasárnapi Újság. 1904. 35. szám.
SCHREIBER, G.: *Byzantinisches und abendländisches Hospital. Zur Spitalordnung des Pantokrator und zur byzantinischen Medizin.* Byzantinische Zeitschrift, **42,** (1943),116-149.
STEUDEL, J.*: Zur Geschichte der Anamnese.* CIBA Symposium, **5, (**1958),178-182.
TARCZAI, GY.: *Az Árpád-ház szentjei.* Szent István Társulat kiadása, Budapest, 1930. Új kiadás 1994.
VIDA, M.: *Az orvosi gyakorlat és a gyógyító szentek ikonográfiája a XIII-XIV. századi magyarországi falfestészetben.* Orvostörténeti Közlemények, **87/88,** (1979),13-63.
WEHLI, T.: *II. Komnénosz János és Piroska-Eiréné ábrázolása a konstantinápolyi Hagia Sophia Székesegyház mozaikképén.* In: Mezey, L. (szerkesztő): Athleta Patriae. Szent László-tanulmányok. Szt. István Társulat kiadása, Budapest, 1980. 239-247.
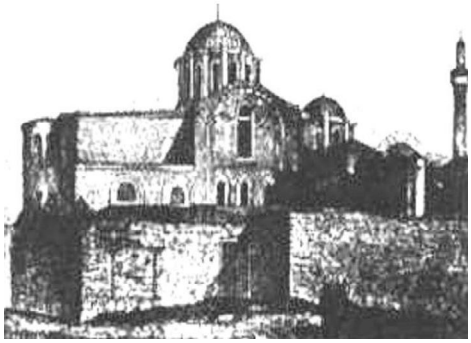
Vol. 2.No.3
ISSN: 2062-2597